

Leven in de schaduw van de Compagnie

Vestigingskolonialisme in Nederlands-Indië in de jaren 1850

Philip Post

Universiteit Utrecht & Universiteit Leiden

<https://orcid.org/0009-0000-0420-6143>

Abstract

This article examines Dutch plans from the 1850s to establish settler colonies in the Dutch East Indies archipelago. Although parts of the Dutch East Indies had been under Dutch rule since the seventeenth century, it had never become a typical settler colony. The Indies remained an administrative society, where the Dutch governed while the local population performed the hard labor. Plans were launched in the 1850s to change this situation. Proponents hoped that settler colonies would not only stimulate the Indies' economy but also help solve overpopulation in the Netherlands and strengthen the Dutch character of the Indies. Given the far-reaching implications of these proposals, King William III decided to establish a commission to thoroughly investigate them. This article analyzes the commission's report and the responses to it. Notably, the VOC (Dutch East India Company) past – despite the Company's dissolution in 1799 – was central to the arguments of both supporters and opponents. They studied VOC experiments with settler colonies and historical VOC contracts to identify suitable and available lands. The commission ultimately advised against the plans, particularly due to concerns about the tropical climate and potential damage to Dutch prestige and stability in the region. The complexity of acquiring sufficient land also played an important role in this negative advice. Although the plans were rejected, the discussions demonstrate the continuing colonial ambitions of the Netherlands in the mid-nineteenth century.

Keywords: Settler colonialism, Dutch East India Company, colonialism, Dutch East Indies, settlement plans

Samenvatting

Dit artikel onderzoekt Nederlandse plannen uit de jaren 1850 om vestigingskoloniën in de Indische archipel te stichten. Hoewel delen van Nederlands-Indië al sinds de zeventiende eeuw onder Nederlands bestuur stonden, was het nooit een typische vestigingskolonie geworden. Indië bleef een ambtenarensamenleving, waarin Nederlanders bestuurden, terwijl de lokale bevolking het zware werk verrichtte. In de jaren 1850 werden plannen gelanceerd om dit te veranderen. Voorstanders hoopten dat vestigingskoloniën niet alleen de Indische economie zouden stimuleren, maar ook bijdroegen aan het oplossen van overbevolking in Nederland en het versterken van het Nederlandse karakter van Indië. Gezien de verstrekkende gevolgen van deze voorstellen besloot koning Willem III een commissie in te stellen om ze grondig te onderzoeken. Dit artikel analyseert het commissierapport en de reacties hierop. Opvallend is dat het VOC-verleden – ondanks de opheffing van de Compagnie in 1799 – centraal stond in de argumentatie van zowel voor- als tegenstanders. Men bestudeerde VOC-experimenten met vestigingskoloniën en historische VOC-contracten om geschikte en beschikbare gebieden te identificeren. De commissie adviseerde uiteindelijk tegen de plannen, met name vanwege zorgen over het tropische klimaat en mogelijke schade aan Nederlands prestige en stabiliteit in de regio. Ook de complexiteit van het verkrijgen van voldoende land speelde een belangrijke rol in dit negatieve advies. Hoewel de plannen werden afgewezen, tonen de discussies de blijvende koloniale ambities van Nederland in het midden van de negentiende eeuw.

Trefwoorden: vestigingskolonialisme, VOC, kolonialisme, Nederlands-Indië, nederzettingsplannen

In de late jaren 1840 kreeg Buru, een klein eiland nabij Ambon in Oost-Indonesië, plotseling ongekend veel aandacht van Nederlandse ambtenaren, wetenschappers en geestelijken, die een levendige interesse toonden in de geschiedenis, het klimaat en de cultuur van het eiland.¹ Deze belangstelling was opmerkelijk, aangezien Buru eeuwenlang grotendeels was genegeerd door de koloniale autoriteiten, ondanks de nabijheid van het Nederlandse bestuurlijke centrum op Ambon, een van de beroemde specerijeneilanden. Een geestelijke die het eiland rond 1849 bezocht, verwoordde deze verwaarlozing

1 Voor plaatsnamen gebruik ik de in de negentiende eeuw gangbare benamingen (bv. Batavia), maar in moderne Nederlandse spelling.

treffend: 't Is bijna ongeloofelijk; maar ofschoon Boeroe zoo zeer nabij onze oudste Nederlandsche hoofdbezitting in Indië, Amboina, gelegen is [...], [was] het binnenland tot heden nog zoo goed als onbekend' (Van Rhijn, 1851, p. 254). Hij merkte daarnaast op dat de Nederlandse onwetendheid over Buru zo groot was dat er nauwelijks meer bekend was over het eiland 'dan wat de ijverige Valentijn in zijn Oud en Nieuw Oost-Indië in het jaar 1724 had meegedeeld' (Van Rhijn, 1851, p. 254). Deze opmerkelijke verschuiving van langdurige verwaarlozing naar intense belangstelling roept een intrigerende vraag op: wat bewoog deze Nederlanders om hun aandacht plotseling op dit eiland te richten?

In de jaren 1850 werd de reden voor deze aandacht duidelijk: in wetenschappelijke tijdschriften en pamfletten verscheen een ambitieuze visie voor de stichting van een nederzettingskolonie op Buru. Deze kolonisatieplannen beoogden een authentiek Nederlandse gemeenschap in de tropen te creëren, waar Nederlandse gezinnen zelf de grond zouden bewerken. Het voorstel vormde een radicale breuk met de traditionele Nederlandse koloniale praktijk van exploitatiekolonialisme, waarin Nederlanders vooral een leidende en controlerende rol vervulden bij het benutten van Indische grondstoffen en arbeidskracht.

Voorstanders van dit plan zagen Buru als de ideale locatie hiervoor en benadrukten dat 'alle zegeningen die de natuur heeft om de vestiging van een gebied aan te moedigen, daar zijn verenigd. Alles is daar beschikbaar voor de mens zoals hij uit de handen van de Schepper kwam: ruw en weerloos' (Willer, 1858, p. 1). Deze religieus geladen beschrijving stelde Buru voor als een ongerept paradijs dat rijp was voor Nederlandse kolonisatie. De inheemse bevolking van Buru werd door deze Nederlandse schrijvers omschreven als 'edele kinderen van de natuur', die door interactie met Europeanen in contact zouden komen met een hogere beschaving (1858, p. 1). De kolonisatie werd gepresenteerd als een wederzijds voordelige onderneming: ze zou niet alleen bijdragen aan de 'beschaving' van de inheemse bevolking via Europees contact, maar ook een oplossing bieden voor binnenlandse problemen in Nederland, zoals overbevolking en toenemende armoede.

Buru was niet de enige locatie die werd voorgesteld voor vestigingskolonialisme. In de jaren 1850 publiceerden aanhangers van nederzettingen talrijke teksten waarin zij de voordelen van het oprichten van Europese koloniën in heel Nederlands-Indië uitvoerig bespraken. Deze interesse bereikte een hoogtepunt in 1857, toen een groep voormalige koloniale ambtenaren en prominente figuren, waaronder de Leidse hoogleraar Pieter Johannes Veth (1814–1895), een verzoek indiende bij koning Willem III (1817–1890; reg.

1849-1890) om de mogelijkheden van 'Europese kolonisatie in Nederlands-Indië, buiten Java en Madura' te onderzoeken (Van Vlissingen, 1857, p. 10). Als reactie hierop stelde de koning een commissie in om de haalbaarheid van deze kolonisatieplannen te evalueren. De werkzaamheden van deze koninklijke commissie leidden tot verhitte debatten over zowel het verleden als de toekomst van de Nederlandse koloniale aanwezigheid. In deze discussies kwamen uiteenlopende visies over de aard van het Nederlandse kolonialisme naar voren.

Dit artikel onderzoekt deze debatten en richt zich specifiek op de argumenten van zowel voor- als tegenstanders, waarbij het opmerkelijke belang van het Nederlands koloniale verleden centraal staat. Vooral de geschiedenis van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), die van 1602 tot haar opheffing in 1799 het Nederlandse handelsmonopolie in Azië beheerde, speelde een opvallende rol. Hoewel de VOC in de jaren 1850 al meer dan een halve eeuw was opgeheven, bleef haar erfenis een cruciale rol spelen in de argumentatie van beide kampen. Zowel voor- als tegenstanders gebruikten het VOC-verleden om hun visie op de aard en legitimiteit van het Nederlandse kolonialisme te onderbouwen. Voorstanders verwezen bijvoorbeeld naar een reeks historische precedenten: Jan Pieterszoon Coen (1587-1629) had in de jaren 1620 al geprobeerd Batavia, dat functioneerde als het centrale knooppunt in het Aziatische handelsnetwerk van de VOC, tot een Nederlandse kolonie om te vormen. Later volgden soortgelijke initiatieven van VOC-bestuurders zoals Gustaaf Willem van Imhoff (1705-1750) in de jaren 1740 op Java en Godert van der Capellen (1778-1848) in de jaren 1820 op de Molukken. Deze historische voorbeelden dienden als bewijs dat Europese kolonisatie in de tropen niet alleen mogelijk was, maar ook in de lijn lag van de Nederlandse koloniale tradities.

De erfenis van de VOC werkte niet alleen door in historische voorbeelden, maar speelde ook een cruciale rol in discussies over grondbezit. Een centrale vraag was waar de Nederlandse koloniale overheid, die in 1816 werd opgericht na het Britse tussenbestuur (1811-1816) onder Thomas Stamford Raffles (1781-1826), over voldoende land kon beschikken voor deze nieuwe nederzettingen. Bij het zoeken naar antwoorden werden oude VOC-contracten met lokale vorsten nauwkeurig bestudeerd. Deze overeenkomsten, die met het herstel van het Nederlands gezag stilzwijgend waren vernieuwd, bevatten essentiële bepalingen over soevereiniteit en landbezit. Critici van het vestigingskolonialisme benadrukten dat deze bepalingen de uitvoering van het project aanzienlijk bemoeilijkten. Zo bleef de VOC, zelfs decennia na haar ondergang, niet alleen een historische referentie maar ook een blijvende bron van legitimatie die de koloniale politiek en debatten bleef beïnvloeden.

Dit debat over koloniale nederzettingen is in de geschiedschrijving tot nu toe onderbelicht gebleven. Historici als Carla Van Wamelen (2014, p. 180) hebben zich vooral gericht op het bestuderen van de vroege vestigingspogingen tijdens het VOC-tijdperk, terwijl de negentiende-eeuwse initiatieven minder aandacht hebben gekregen. Het werk van Ulbe Bosma (2010) vormt hierop een belangrijke uitzondering. Zijn onderzoek naar migratiepatronen in Nederlands-Indië belicht de diverse samenstelling van Europese gemeenschappen en besteedt daarbij bijzondere aandacht aan de rol van Europese en Aziatische vrouwen in de koloniale samenleving. Hoewel Bosma's focus op Java belangrijke inzichten biedt, zijn de specifieke vestigingsprojecten uit de jaren 1850, vooral die in buitengebieden zoals de Molukken, nog nauwelijks onderzocht. Deze historiografische lacune onderstreept het belang van verder onderzoek naar de samenhang tussen deze initiatieven en bredere vraagstukken rond koloniaal bestuur, landrechten en de doorwerking van het VOC-verleden.

Dit artikel behandelt eerst de vroege kolonisatie-initiatieven tijdens de VOC-periode en de eerste helft van de negentiende eeuw. De focus ligt vervolgens op de debatten uit de jaren 1850, toen er een hernieuwde interesse ontstond in nederzettingsskolonialisme. Deze ervaring wordt onderzocht binnen zowel de metropool als de koloniën, met bijzondere aandacht voor de argumenten van voorstanders en critici. Het artikel laat zien hoe deze debatten niet alleen het uiteindelijke falen van de kolonisatieplannen bepaalden, maar ook leidden tot een hernieuwde interesse in de VOC-geschiedenis.

De Compagnie en vestigingskolonialisme

Het concept van permanente Nederlandse nederzettingen ontstond al bij de oprichting van de VOC in 1602, maar kreeg pas echt vorm onder Jan Pieterszoon Coen tijdens zijn ambtstermijnen als gouverneur-generaal (1619-1623 en 1627-1629). De VOC was een invloedrijke handelsonderneming die van de Staten-Generaal het monopolie had verkregen op de Aziatische handel, met de winstgevende specerijenhandel als kernactiviteit. Coen zag een stabiele, zelfvoorzienende Nederlandse kolonie als fundament voor de Compagnies regionale belangen. De stichting van Batavia (het huidige Jakarta) in 1619 vormde een mijlpaal in de verwezenlijking van deze visie. Hij streefde naar een getransplanteerde Nederlandse samenleving, compleet met eigen sociale structuren, landbouwmethoden en stadsplanning. Deze permanente nederzetting zou niet alleen het handelsmonopolie van de VOC moeten versterken, maar ook de Nederlandse culturele en politieke invloed in de regio waarborgen.

Historisch onderzoek heeft zich vooral gericht op de vraag waarom Coens plannen in Azië nooit succesvol werden (Boxer, 1965/1988, p. 245). Drie belangrijke factoren droegen bij aan dit falen. Ten eerste achtten de Heren XVII – het hoogste bestuursorgaan van de VOC dat vanuit de Republiek opereerde – het transport van vrouwen en kinderen, essentieel voor het vestigen van echte koloniën, te kostbaar en te gevaarlijk. In plaats daarvan werden Nederlandse mannen aangemoedigd om relaties aan te gaan met lokale vrouwen, een beslissing die, zoals historica Van Wamelen opmerkt, effectief ‘de toekomst van de Nederlandse kolonie in de handen van Aziatische vrouwen legde’ (2014, p. 180). Ten tweede leidden hoge sterftcijfers onder Europeanen tot een toenemende afhankelijkheid van lokale arbeidskrachten, wat de inspanningen om een duidelijk Nederlandse samenleving te vestigen verder bemoeilijkte.

Ten derde beperkten de monopolistische neigingen van de Compagnie individuele ondernemingsvrijheid sterk. Coen had gepleit voor meer economische vrijheden voor burgers, dat wil zeggen individuen die buiten Compagniedienst op eigen initiatief handelden. Zoals Van Wamelen observeert: ‘direct na afloop van het tijdperk-Coen braken de Heren XVII resoluut met de destijds op dringend verzoek van Coen toegestane vrijhandel van burgers, welke bestaansvorm volgens hem noodzakelijk was voor een succesvolle kolonisatie’ (Van Wamelen, 2014, p. 180). Door deze beperkingen was de economische bewegingsruimte voor burgers buiten de VOC minimaal, wat een zelfstandig bestaan vrijwel onmogelijk maakte. Deze beleidsmaatregelen veranderden Batavia in een ‘militair en administratief centrum’ in plaats van de autonome Nederlandse stad die Coen had voorzien (Niemeijer, 2005, p. 30). Het gevolg was dat deze drie factoren samen – relaties tussen Nederlandse mannen en lokale vrouwen, afhankelijkheid van lokale arbeid en beperkte economische vrijheid – resulteerden in een hybride koloniale samenleving waarin Nederlandse en Aziatische elementen verweven raakten.

Een eeuw later ondernam gouverneur-generaal Gustaaf Willem van Imhoff (1705-1750) een nieuwe poging om de kolonisatievisie nieuw leven in te blazen. Bezorgd over de toenemende vermenging van Nederlandse gemeenschappen met de Aziatische cultuur, richtte hij Nederlandstalige scholen op, stichtte een Nederlandse krant, en introduceerde een pachtstelsel voor Nederlandse boeren. Deze kolonisatiepogingen hadden echter weinig succes: er waren nooit meer dan 28 Europese pachters tegelijk actief, en kolonisten klaagden over strikte VOC-controle en gebrekkige bescherming. De spanning tussen commerciële en koloniale doelstellingen bleek onoverkomelijk. Als handelsbedrijf gericht op winst gaf de VOC prioriteit aan haar handelsbelangen, waardoor de Europese gemeenschap beperkt

bleef tot voornamelijk Compagniepersoneel – wat resulteerde in wat historici een ‘administratieve samenleving’ noemen met weinig mogelijkheid tot emplooi buiten de VOC (Bosma, Raben & Willems, 2006, p. 26).

Koloniën in de verlichting

De hybride samenleving die in Indië was ontstaan, kwam in de loop van de achttiende eeuw steeds meer onder druk te staan. Door een combinatie van wijdverspreide corruptie, veranderende wereldwijde handelspatronen en de desastreuze Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784) ging de ooit zo machtige Compagnie uiteindelijk failliet. Dit faillissement leidde tot de nationalisatie van de VOC en dwong Nederland tot een fundamentele heroverweging van zijn koloniale beleid: van een puur commerciële onderneming naar een meer omvattende vorm van koloniaal bestuur.

De Britse bezetting (1811-1816) tijdens de napoleontische oorlogen onderbrak tijdelijk het Nederlandse koloniale beleid. Na het herstel van het Nederlandse gezag in 1816 kreeg gouverneur-generaal Van der Capellen de opdracht het koloniale beleid te hervormen. Hij betwistte de gangbare opvatting dat koloniën louter moesten fungeren als leveranciers van grondstoffen en winstbronnen voor het moederland (Van den Doel, 1994, pp. 35, 49). In plaats daarvan bepleitte Van der Capellen een bredere benadering, gericht op het ontwikkelen van verschillende economische sectoren en het stimuleren van blijvende Nederlandse vestiging in de koloniën. Deze hervormingsplannen werden concreet uitgewerkt door zijn vooraanstaande adviseurs Felix Meijlan (1785-1831) en Hendrik Jan van de Graaff (1782-1827), die onder meer een rapport van enkele honderden pagina's schreven over het specerijenmonopolie op de Molukken. Zij streefden ernaar het systeem van gedwongen arbeid en handelsmonopolies te vervangen door een stelsel van vrije arbeid en belastingheffing.

In hun gepubliceerde rapport benadrukten de auteurs dat ze Europese kolonisten als essentieel beschouwden voor het welslagen van deze hervormingen (Van de Graaff & Meijlan, 1856, p. 330). Deze kolonisten zouden optreden als culturele intermediairs die de lokale bevolking konden begeleiden bij de transitie naar een modern economisch bestel. Van der Capellen en zijn adviseurs stelden voor om nederzettingen te vestigen op strategische locaties zoals Buru, Ceram en Gilolo – allemaal behorend tot de Molukken – waar Europese kolonisten de landbouwproductie konden stimuleren en de lokale bevolking binnen het koloniale systeem konden

opnemen. Deze plannen weerspiegelden het koloniale paternalisme van die tijd, dat uitging van de veronderstelde superioriteit van Europese beschaving en het idee dat vooruitgang alleen via Europese betrokkenheid kon worden bereikt. De ambitieuze plannen liepen echter stuk door twee belangrijke factoren. Ten eerste eiste de Javaoorlog (1825-1830) een enorme hoeveelheid financiële en militaire middelen, waardoor er weinig ruimte overbleef voor andere projecten. Ten tweede maakten de daaropvolgende bezuinigingen grootschalige nederzettingsinitiatieven onhaalbaar.

Oude en nieuwe plannen

De plannen van Meijlan en Van de Graaff kregen in de jaren 1850 hernieuwde aandacht door de publicatie van hun rapport in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* in 1856. Deze publicatie viel samen met belangrijke verschuivingen in het koloniale debat als gevolg van de grondwettelijke hervormingen van 1848 (Fasseur, 1995, p. 36). De liberale hervormingen schaften de strenge censuur af, waardoor koloniale politiek niet alleen prominenter werd besproken in de Tweede Kamer, die een belangrijker rol kreeg in het vormgeven van het koloniale beleid, maar ook breder in het publieke debat (Van der Velde, 2000, pp. 118-119). Deze ontwikkelingen markeerden een breuk met de VOC-periode, toen het koloniale discours vooral beperkt bleef tot interne, bureaucratische kringen.

Het koloniale debat floreerde in de jaren 1850 in verschillende publieke ruimtes. Tijdschriften, kranten en pamfletten publiceerden levendige discussies over vestigingskolonialisme, terwijl nieuwe academische genootschappen zoals het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV, 1851) en het Indisch Genootschap (1854) platforms boden voor diepgaande analyses. Wetenschappers zoals Philippus Pieter Roorda van Eysinga en de al genoemde P.J. Veth, hoogleraar geografie en volkenkunde in Leiden, werden invloedrijke stemmen die pleitten voor Europese nederzettingen in de Indische archipel. Tegen het midden van de jaren 1850 was een breed publiek van schrijvers, wetenschappers en geestelijken betrokken geraakt bij dit debat, waarbij ook de rapporten van koloniale ambtenaren zoals Van der Capellen werden geïntegreerd. De toenemende maatschappelijke discussie over kolonisatie leidde in 1857 tot de oprichting van een staatscommissie onder leiding van koloniaal ambtenaar en bestuurder Jan Jacob Rochussen (1797-1871), die de mogelijkheden voor Europese kolonisatie moest onderzoeken.

Een drievoudige crisis

Deze toenemende institutionele aandacht voor vestigingskolonialisme weerspiegelde diepere maatschappelijke zorgen. De hernieuwde interesse in Europese kolonisatie hing nauw samen met drie maatschappelijke kwesties, die intellectuelen vanaf de jaren 1840 sterk bezighielden: de economische neergang van Nederland, de toegenomen koloniale concurrentie en de verzwakte controle op de koloniën.

De bezorgdheid over Nederlandse achteruitgang werd vooral zichtbaar in de jaren 1840, toen na enkele decennia van relatieve economische stabiliteit de armoede toenam. De Nederlandse schrijver Michael Dassen merkte op: 'zeer aanzienlijk neemt van jaar tot jaar de armoede in ons vaderland toe', wat leidde tot de 'uitputting van het meer gegoede deel der natie' (1849, p. 19). Deze situatie werd verergerd door de snelle bevolkingsgroei, waardoor steeds meer monden gevoed moesten worden met steeds schaarser wordende middelen. Het dieptepunt kwam met de rampzalige aardappelziekte van 1845, die een wijdverspreide hongersnood veroorzaakte en naar schatting 60.000 Nederlandse levens eiste (Clark, 2023, p. 45). De massale honger leidde tot toenemende sociale onrust, met broodrellen en plunderingen in verschillende Nederlandse steden. Deze gebeurtenissen versterkten de zorgen van de midden- en bovenklasse over maatschappelijke instabiliteit, vooral omdat – in hun ogen – traditionele vormen van armenzorg tekortschoten bij het aanpakken van deze grootschalige crisis. Ze zagen armoede niet als een structureel probleem, maar als het gevolg van individuele luiheid en daarmee als een directe bedreiging voor de sociale orde.

Deze crisis leidde tot intensieve debatten onder Nederlandse denkers over de oorzaken en mogelijke oplossingen. Veel van hen bekritiseerden traditionele instituties zoals de kerk, die volgens hen met hun ongerichte liefdadigheid de armoede juist in stand hielden (Hasselman, 1857, p. 2). Deze zorgen over armoede en sociale instabiliteit waren onderdeel van een breder gevoel van nationale crisis. Meerdere auteurs bespraken deze zorgen en legden een direct verband tussen de groeiende staatsschuld, het pauperisme en de kwetsbaarheid van de natie (Willer, 1854, p. 403). Voor Nederlandse geleerden was de crisis van de jaren 1840 daarmee niet alleen economisch van aard, maar ook existentieel: zij riep fundamentele vragen op over het voortbestaan van Nederland als natie. Deze angsten over verval reikten zo ver dat er zorgen ontstonden over de Nederlandse onafhankelijkheid, waarbij sommige schrijvers pleitten voor Nederlandse aansluiting bij Duitsland (Kossmann, 1986, p. 163).

Deze angsten over nationaal verval werden gecompliceerd door de groeiende emigratie uit Nederland. In de eerste helft van de negentiende

eeuw verlieten veel mensen het land, wat op zich een welkome verlichting van de bevolkingsdruk betekende. Echter, volgens tijdgenoten vertrokken ze naar de verkeerde plek. Zoals historicus Niall Ferguson beschrijft, maakten Nederlandse emigranten deel uit van een 'grote exodus' naar Amerika, waarbij de Europese emigratie steeg van 1,5 miljoen aan het begin van de negentiende eeuw naar bijna 10 miljoen tussen 1845 en 1875 (2000, p. 108). Voor pleitbezorgers van emigratie naar Indië betekende deze trek naar Amerika een gemiste kans: deze emigranten hadden de Nederlandse koloniën kunnen versterken in plaats van voor altijd verloren te gaan aan de Verenigde Staten.

Dit verlies was volgens voorstanders des te pijnlijker omdat Britse kolonies in deze periode juist groeiden. Michael Dassen noteerde dat 'men, in dat opzicht, een voorbeeld [heeft] aan Engeland, het eenige volk, dat heden ten dage volksplantingen heeft kunnen gronden' (1849, p. 21). In de jaren 1850 bewonderden en benijdden Nederlandse koloniale denkers het Britse model van vestigingskolonisatie, met name vanwege het vermogen om overbevolking aan te pakken door 'overtollige' burgers te verplaatsen naar de opkomende koloniën in het eigen rijk. De snelle ontwikkeling van Australië maakte diepe indruk op Nederlandse commentatoren. De goudvondsten, landbouwuitbreiding en stedelijke groei overtroffen in hun ogen zelfs de prestaties van de Amerikaanse kolonisatie. Nederlandse intellectuelen bestudeerden gretig Britse werken over kolonisatie en putten veel inspiratie uit *A view of the art of colonisation* (1847) van Edward Gibbon Wakefield (Hearder, 1988, p. 360). Ze waren vooral gefascineerd door het Britse gebruik van dwangarbeid om de groei van Australië te stimuleren.

Deze Nederlandse bestudering van het Britse imperium richtte zich echter niet alleen op successen. De Nederlanders bestudeerden de Britse imperiale geschiedenis ook om de mislukkingen ervan te begrijpen, waarbij ze in het bijzonder de Amerikaanse Revolutie (1776) en de Indiase Opstand (1857) analyseerden als voorbeelden van hoe koloniale overheersing kon instorten. De Indiase Opstand, die resulteerde in bijna een miljoen Indiase doden en leidde tot directe heerschappij door de Britse kroon, resoneerde sterk bij de Nederlandse koloniale autoriteiten. Hun zorgen waren niet ongegrond: Nederlands-Indië had al belangrijke opstanden meegemaakt, zoals de Pattimuraopstand op de Molukken (1817) en de Javaoorlog (1825-1830) onder leiding van de Javaanse prins Diponegoro (1785-1855). Roorda van Eysinga waarschuwde dat 'één Diponegoro [...] in staat [zou] zijn niet alleen de rust te verstoren, maar groote moeilijkheden, bij gebrek aan troepen, te veroorzaken' (Roorda van Eysinga, 1856, p. 20). De Nederlandse positie was vooral kwetsbaar in gebieden met een minimale Europese aanwezigheid,

zoals de Molukken. In belangrijke centra als Ambon en Ternate waren minder dan honderd in Nederland geboren bestuurders aanwezig te midden van duizenden lokale inwoners. De kwetsbaarheid van dit dunne koloniale bestuur werd pijnlijk duidelijk tijdens de cholera-epidemie in Ambon in 1850, die een groot deel van de koloniale leiding wegvaagde, waaronder de gouverneur en zijn tijdelijke opvolger.

Een beschavingsmissie

Te midden van deze drievoudige crisis – binnenlandse armoede, Britse imperiale dominantie, en koloniale kwetsbaarheid – presenteerden voorstanders van vestigingskolonialisme een ambitieuze oplossing. Het stichten van nieuwe nederzettingen in de Indische archipel zou volgens hen deze problemen aanpakken: de emigratie van arme Nederlanders zou de bevolkingsdruk verlichten, permanente kolonies zouden Nederlands positie tegenover het Britse rijk versterken, en een grotere Europese aanwezigheid zou het koloniale gezag verstevigen.

Maar zij gingen verder dan alleen het Nederlandse eigenbelang: kolonisatie zou ook de lokale bevolking vooruithelpen – een argument dat al sinds de VOC-tijd werd gebruikt om koloniale aanwezigheid te rechtvaardigen, maar dat in de negentiende eeuw steeds meer werd ingekaderd in verlichte idealen over vooruitgang en beschaving.² Deze “beschavingsmissie” werd gezien als het fundamentele doel van kolonisatie. Zij stelden het Europese arbeidsethos tegenover de vermeende Aziatische ‘luiheid’ en presenteerden kolonisatie als een onmisbare beschavende kracht (Dassen, 1849, p. 18). Deze zienswijze werd breed gedragen binnen koloniale kringen. Een lid van het Indisch Genootschap verwoordde dit centrale idee door op te merken dat Europeanen de ‘inlanders zouden aanzetten tot landbouw’ en ‘bijdragen aan hun beschaving’ (Indisch Genootschap, 1857, p. 176). Deze gedachte – dat Europese aanwezigheid essentieel was voor de ‘verheffing’ van de lokale bevolking – vormde de ideologische basis voor de kolonisatieplannen.

Het idee van verheffing werd verder uitgewerkt en gelegitimeerd met zowel religieuze als raciale argumenten. Aanhangers van vestigingskolonialisme zagen de verspreiding van het christendom als een essentieel onderdeel van hun missie, waarbij zij betoogden dat christelijke waarden een rem zouden vormen op verzet, oorlog en piraterij en die zouden vervangen door ‘beschaafde’ praktijken als handel en landbouw. Het raciale aspect werd expliciet verwoord door denkers zoals Dassen, die het belang

² Voor de ontwikkeling van beschavingsargumenten in de vroege Nederlandse koloniale periode, zie Van Goor (2004) en Stoler (2016, pp. 206-214).

benadrukte van de verspreiding van het ‘Kaukasische ras’ in de Indische archipel – een argument dat paste binnen het opkomende raciale denken van de negentiende eeuw (1849, p. 5). Kolonisten werden daarbij geportretteerd als beschermers die de lokale bevolking zouden behoeden voor misstanden door hun eigen heersers.

Deze ideologische rechtvaardiging van kolonisatie werd vertaald naar concrete plannen voor verschillende groepen kolonisten. Om deze beschavingsmissie in praktijk te brengen, stelden voorstanders voor om arme gezinnen, gevangenen en ambachtslieden naar de Indische archipel te sturen. De Maatschappij van Weldadigheid, een in 1818 opgerichte organisatie die arme gezinnen in Nederlandse landbouwkolonies liet werken om hen ‘op te voeden’ tot productieve burgers, zou daarbij een sleutelrol spelen in de voorbereiding van Nederlandse gezinnen op emigratie – een plan dat handig binnenlands sociaal beleid koppelde aan koloniale ambities. Over de precieze selectiecriteria verschilden de meningen echter. Van Vlissingen pleitte bijvoorbeeld voor het sturen van uitsluitend jonge, kinderloze koppels van ‘onberispelijk gedrag’, omdat zij zich beter zouden aanpassen aan het klimaat in de Indische archipel (Van Vlissingen, 1857, p. 23). Andere pleitbezorgers, geïnspireerd door het Britse succes in Australië, richtten hun blik op het transporteren van gevangenen naar de Molukken. Johannes van der Burg wees naar Engeland dat ‘ons het treffendste voorbeeld levert dat eene Kolonisatie van Misdadigers, niet alleen uitvoerbaar is, maar tot de schoonste uitkomsten leiden kan’ (1849, p. 79), terwijl Thomas Josephus Willer (1808-1865), die jarenlang in dienst was geweest van de Indische regering, een meer pragmatische aanpak voorstelde door te beginnen met gevangenen die al in de Indische archipel aanwezig waren (1854, p. 403).

Koloniale competitie

Terwijl er onenigheid bestond over de selectie van kolonisten, was er meer consensus over hun bestemming. De voorstanders richtten hun blik vooral op de Buitengewesten – de eilanden buiten Java en Madoera zoals Sumatra, Borneo en de Molukken – als kernpunt in hun kolonisatieplannen (Veth in Roorda van Eysinga, 1856, p. 32). In tegenstelling tot het dichtbevolkte Java, waar dorpen al eeuwenlang gevestigde rechten op de grond bezaten, zagen koloniale voorstanders in de Buitengewesten vooral ‘onbenutte’ gronden (Pratt, 1992). Zij beriepen zich op het juridische principe van *res nullius* (‘zaak van niemand’) om territoriale verwerving te rechtvaardigen (Van Vlissingen, 1857, p. 168). Land dat niet actief door de lokale bevolking werd bewerkt, werd bestempeld als geschikt voor kolonisatie, waarbij traditionele en gemeenschappelijke landrechten werden genegeerd.

De economische argumenten voor kolonisatie werden versterkt door geopolitieke zorgen. Nederlandse functionarissen zagen de Britse uitbreidingen in Australië en Borneo – waar James Brooke (1803-1868) in 1841 Sarawak stichtte – als directe bedreigingen. Om de Britse ambities tegen te gaan, gaf Jean Chrétien Baud (1789-1859), die tussen 1840 en 1848 diende als minister van Koloniën, in 1841 opdracht aan ambtenaren om alle VOC-contracten met lokale heersers te documenteren. Deze documenten, gecombineerd met symbolische acties zoals het planten van vlaggen, zouden de Nederlandse aanspraken moeten versterken. Toch betoogden voorstanders dat vestigingskoloniën de sterkste basis boden voor langdurige Nederlandse soevereiniteit en bescherming tegen imperiale concurrentie. Johannes Jerphaas Hasselman (1815-1895), een voormalig Indisch ambtenaar, benadrukte dat formele verdragen onvoldoende waren en pleitte voor een fysieke Nederlandse aanwezigheid om de soevereiniteit te waarborgen: ‘wij moeten toonen dat wij de buitenbezittingen niet in naam, maar inderdaad wenschen te bezitten en te ontginnen’ (Hasselman, 1857, p. 11).

Deze roep om actieve kolonisatie werd kracht bijgezet door veelvuldige verwijzingen naar het VOC-verleden. Om hun plannen voor verschillende groepen kolonisten te legitimeren, verwezen pleitbezorgers in de jaren 1850 naar eerdere kolonisatie-initiatieven. Hoewel ze soms kritisch waren over het winstgedreven en monopolistische beleid van de Compagnie, benadrukten ze dat hun voorstellen aansloten bij het beleid van gouverneurs-generaal zoals Coen en Van Imhoff. Thomas Josephus Willer ging nog verder en betoogde dat kolonisatie een intrinsiek onderdeel was van de VOC-geschiedenis. Hij merkte op:

aan den eenen kant, ziet men dus het werk van een najverren geest van afsluiting, beperkende de toelating, de vaart en den handel van Europeanen en zelfs van Nederlanders; aan den anderen kant ziet men een duidelijk streven naar kolonisatie. Is hier tegenstrijdigheid? (Willer, 1858, p. 257).

Deze schijnbare tegenstelling zag Willer als een dynamische balans tussen afsluiting en openheid, een balans die volgens hem nu in het voordeel van vestigingskoloniën moest uitvallen. Door deze interpretatie van het VOC-verleden positioneerden voorstanders kolonisatie niet als een breuk met het verleden, maar als een logische voortzetting van een bestaande traditie.

Een koninklijke commissie

Het lot van ambitieuze Nederlandse kolonisatieplannen werd uiteindelijk niet beslist in het verre Indië, maar in Nederland. Onder toenemende

publieke druk, waarbij prominente Nederlandse intellectuelen de koning verzochten om de mogelijke consequenties te onderzoeken, stelde koning Willem III een koninklijke commissie in. De commissie stond onder leiding van Jan Jacob Rochussen (1797–1871), voormalig gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en later minister van Koloniën. Rochussen en zijn medecommissarissen verdiepten zich uitvoerig in de voor- en nadelen van de kolonisatieplannen. Na maandenlang onderzoek presenteerde de commissie in 1858 haar bevindingen in een uitvoerig rapport van honderden pagina's. Voor de voorstanders boden de conclusies weinig soelaas – de commissie verwierp het kolonisatieplan resoluut en plaatste fundamentele kanttekeningen bij zowel de praktische uitvoerbaarheid als de wenselijkheid van dergelijke projecten in Nederlands-Indië.

Financiële en praktische bezwaren

Het negatieve oordeel van de commissie was gebaseerd op verschillende praktische overwegingen. De commissie concludeerde dat de aanhangers van kolonisatie cruciale financiële aspecten hadden veronachtzaamd. Een belangrijke zorg betrof de hoge kosten voor het transport van Europese families naar Nederlands-Indië. Deze bedenking sloot aan bij eerdere kritiek van Jan Baptist Jozef Van Doren, die zich afvroeg: 'Wat zijn de kosten en moeilijkheden die gemoeid zijn met het transporteren van zoveel mensen (...) naar een gebied dat duizenden uren verwijderd is van Nederland?' (1853, p. 10). Niet alleen zou het vervoer van duizenden kolonisten kostbaar zijn, ook waren er aanzienlijke investeringen nodig voor hun opvang en bescherming in Indië. Zo beschouwde Van Doren het Molukse Ceram als ongeschikt voor Europese kolonisten vanwege de 'barbaarse staat' van het eiland en de 'wilde inwoners', die een veilige vestiging in de weg stonden (1853, p. 10).

Het verkrijgen van land vormde, net als de transportkosten, een complex probleem. De commissie wees erop dat onderzoek van de Indische regering in de jaren 1850 naar landbezit tot ontnuchterende conclusies had geleid. Minister van Koloniën Charles Ferdinand Pahud (1803-1873) had bijvoorbeeld in 1853 geïnformeerd naar het grondbezit in de Molukken. Dit resulteerde in een onderzoek naar drie regio's: Ambon, Banda en Ternate. De situatie in Banda was het meest eenduidig: resident Andriesse concludeerde dat alle grond daar staatsbezit was, gebaseerd op de verovering door Jan Pieterszoon Coen in 1621, waarbij de oorspronkelijke bevolking grotendeels was uitgeroeid of verplaatst.³ De situatie in Ternate en Ambon bleek echter veel complexer.

3 Nationaal Archief Den Haag. Ministerie van Koloniën (NA, Koloniën), 2.10.02, inv.nr. 436. Brief van Resident van Banda (Andriesse) aan gouverneur der Molukken (Visser), Banda, 18 februari

In Ternate waarschuwde resident Goldman dat ‘Europesche kolonisatie niet staatkundig zou zijn en inbreuk zou maken op de met H[unne] H[oogheden] de Sultans geslotene tractaten, uit kracht van welke zij zelfbestuurders zijn’.⁴ Dit verwees naar de historische verdragen waarin de Nederlandse autoriteiten de autonomie van de sultans van Ternate en Tidore hadden erkend, wat vestigingskolonialisme juridisch problematisch maakte. In Ambon ontdekte assistent-resident C. Bosscher na onderzoek van de ‘oude oorkonden uit het bestuur der voormalige Oost Indische Compagnie [...] [dat] de Inlandsche bevolking niet slechts het bezit, maar ook den eigendom heeft van den grond’.⁵ Deze uitkomsten maakten duidelijk dat het verkrijgen van voldoende geschikte gronden voor eventuele kolonisatieplannen zeer problematisch was.

Bescherming en onafhankelijkheid

De financiële en praktische bezwaren werden aangevuld met ernstige zorgen over de sociale impact van kolonisatie. De commissie benadrukte de risico's van Europeanen die de lokale bevolking zouden kunnen uitbuiten. Een commentator uitte zijn zorgen dat het sturen van criminelen en arme boeren – omschreven als ‘sluwe en met meer ondeugden behebte Europeërs’ – niet zou leiden tot verlichting en beschaving, maar juist tot meer onderdrukking van de lokale bevolking (Van Doren, 1853, p. 5). In eerste instantie zouden deze Europeanen namelijk afhankelijk zijn van lokale expertise voor het bewerken van het land. De commissie waarschuwde dat kolonisten te afhankelijk zouden kunnen worden van ‘de hulp en dienst van de inboorling’ (Rochussen, 1858, p. 123). Deze afhankelijkheid zou kunnen uitgroeien tot een dynamiek waarbij Europeanen zich zouden gedragen als ‘heeren en meesters’ (1858, p. 123). In een ernstiger scenario zouden Europeanen ‘den inboorling van zijnen geboortegrond verdrijven, zich spoedig van den besten grond meester maken, en den inboorling als zijnen slaaf gebruiken’ (Van Doren, 1853, p. 6). Als gevolg hiervan concludeerde *De Economist*: ‘de aard en de belangen der Indische bevolking zijn, volgens de Commissie, strijdig met de invoering van het Europees element op eenigzins breede schaal’ (“Kolonisatie in Neerlands Oost-Indië”, 1858, p. 311).

1854. Afschrift, voorblad 6 juli 1855, no. 13.1.

4 NA Koloniën, 2.10.02, inv.nr. 436. Brief van Resident van Ternate (Goldman) aan gouverneur der Molukken (Visser), Ternate, 2 september 1854. Afschrift, voorblad 6 juli 1855, no. 13.

5 NA, Koloniën, 2.10.02, inv.nr. 436. Brief van assistent-resident ter beschikking van gouverneur der Molukken, C. Bosscher, aan gouverneur der Molukken (Visser), Ambon, 24 november 1854. Afschrift, voorblad 6 juli 1855, no. 13.

De commissie uitte haar bezorgdheid dat Europese kolonisten niet alleen een onafhankelijke en assertieve houding zouden aannemen tegenover de lokale bevolking, maar ook geleidelijk meer rechten zouden opeisen tegenover het koloniale bestuur. In de context van Nederlands-Indië in de jaren 1850, waar persvrijheid sterk werd beperkt en de publieke opinie nauwlettend werd gevolgd, waren dergelijke ontwikkelingen bijzonder zorgwekkend. Zoals opgemerkt door Jürgen Osterhammel (2014, p. 33), was Nederland ondanks zijn democratische karakter veel restrictiever in het toestaan van persvrijheid en publiek debat in de koloniën dan bijvoorbeeld Groot-Brittannië in India. Volgens de commissie bood de geschiedenis van de Verenigde Staten een duidelijke illustratie van wat Europese kolonisatie zou kunnen brengen:

dat volkplantingen, tot eene zekere mate van ontwikkeling gekomen, vrijheid en eigen beheer eischen, en weldra een sterk democratisch karakter vertoonen. Amerika en Australie bewijzen het: kolonisatie vindt kracht in autonomie [...]. Ten opzichte der Nederlandsche volkplantingen zouden dus allengs regerings-beginselen moeten worden aangenomen, geheel verschillend met die, welke thans voor de aldaar gevestigde Europeanen gelden. (Rochussen, 1858, p. 15)

Bovendien zorgde de mogelijkheid dat kolonisten meer vrijheden en politieke rechten zouden eisen voor bezorgdheid over de reactie van de lokale bevolking. Zoals een tegenstander van het kolonisatiebeleid benadrukte:

Hoe grootser hun getal, des te luider zou hun aandrang worden op het verwerven van allerlei vrijheden en waarborgen, die men, ze hun toestaande, zonder zeer onbillijk te zijn, ook aan de inlanders niet zou kunnen weigeren, en aan welke inwilliging toch groot gevaar verknocht zou wezen. (Willer, 1858, p. 294).

Deze situatie zou kunnen leiden tot een significante verschuiving in de status quo, waarbij veranderingen in politieke rechten de gevestigde hiërarchieën zouden kunnen verstoren en mogelijk tot gewelddadige confrontaties leiden.

De aard van het Nederlandse imperialisme

De commissie betoogde dat de voorstanders van kolonisatie een plan introduceerden dat vreemd was aan het Nederlandse imperiale systeem. Om dit argument kracht bij te zetten, verwees ze naar de geschiedenis van de VOC. 'De geschiedenis van de Compagnie laat zien dat we ons tweehonderd

jaar lang uitsluitend hebben gericht op het aangaan van handelsrelaties en het oprichten van handelsposten en factorijen. Kolonisatie was nooit ons doel', stelde een van de tegenstanders van kolonisatie (Veth in Roorda van Eysinga, 1856, p. 37). Hij voegde daaraan toe: 'Wij Nederlanders zijn niet geschikt voor kolonisatie – onze geschiedenis leert ons vanaf de vroegste tijden dat we nooit om landbouw en culturen hebben gegeven' (1856, p. 39). De commissie pleitte ervoor vast te houden aan dit beproefde systeem:

Sla niet roekeloos de hand [...] aan een stelsel, dat met zoo veel zaakken-
nis is ingevoerd, in harmonie met den aard der Oostersche bevolking
en der aloude instellingen des lands; – raak de grondslagen niet aan van
een stelsel, dat zulke rijke vruchten boven aller verwachting voor den
Moederstaat afwerpt en waarbij de inlandsche bevolking zoo wel vaart.
(Rochussen, 1858, p. xxiv)

Door continuïteit te verkiezen boven verandering, benadrukte de commissie dat het Nederlandse kolonialisme altijd had gefloreerd zonder nederzettingen, en dat die het delicate evenwicht zouden kunnen verstoren dat het koloniale systeem tot dan toe in stand had gehouden.

Klimaat en ras

Naast deze historische bedenkingen wees de commissie ook op een fundamenteel praktisch bezwaar: de gevaren van het tropische klimaat van Nederlands-Indië voor Europeanen. De commissie stelde de vraag:

kan de Europeaan, bepaaldelijk die van het Germaansche ras, wiens levensverrigtingen, met daaraan beantwoordende organisatie, zich, in verband met een koeler klimaat, hebben ontwikkeld, zich in een tropisch klimaat verplaatsen, zonder zijne gezondheid in gevaar te brengen, zonder zijn leven te verkorten? (Rochussen, 1858, p. 28)

De leden van de commissie concludeerden dat dit niet haalbaar zou zijn. Ze geloofden dat het Europese gestel, gevormd door een koeler klimaat, niet geschikt was voor de tropische omstandigheden. Een auteur noteerde bondig dat 'alle vestigingen van Europese landbouwers tusschen de keerkaringen zijn of geheel mislukt of, waar zulks het geval niet geweest is, zijn de daarheen gezonden kolonisten spoedig ontaard' (Van Doren, 1853, p. 12).

Zelfs als sommigen beweerden dat Europeanen zich konden aanpassen aan het leven in de tropen, betwistte de commissie hun vermogen om zwaar agrarisch werk te verrichten. Meerdere auteurs benadrukten dat 'de Europeaan in

den regel en op den duur tusschen de keerkringen geen veld- of anderen zwaren lichamelijken arbeid verrigten; het heete klimaat is er doodend voor hem' (Rochussen, 1858, p. xxv). De conclusie van de commissie was ondubbelzinnig:

De Staats-Commissie aarzelt dus niet te verklaren, dat uit de wetenschap kan worden afgeleid, dat handenarbeid en vooral arbeid in het open veld, onder de gloeiende zonnestralen der keerkingslanden en daardoor verhoogde temperatuur, de gevaren, aan het tropisch klimaat verbonden, voor den Europeaan nog aanmerkelijk verhoogt. (Rochussen, 1858, p. 31)

De auteurs stelden dat Europeanen beter geschikt waren voor toezicht-houdende rollen, als 'heer en meester' die hun 'talent en kapitaal' naar Indië brachten, terwijl het fysieke werk werd overgelaten aan de inheemse bevolking, wier lichamen 'uitsluitend en uitmuntend' bestemd waren voor het tropische klimaat (Rochussen, 1858, p. xxv). In plaats daarvan zou de Europeaan alleen moeten werken als 'ondernemer, beheerder, opzigter' en 'de ligchaamelijke arbeid' overlaten aan 'den landzaat' (1858, p. xxv).

Naast klimatologische bezwaren wezen critici ook op de economische barrières voor kolonisatie. Tegenstanders stelden dat de lokale bewoners en de potentiële Europese kolonisten fundamenteel verschillende behoeften en gewoonten hadden. Aziatische boeren leefden doorgaans van kleine inkomens, en critici vreesden dat Nederlandse kolonisten niet van zo weinig zouden kunnen leven. Een tegenstander merkte op:

de inlandsche arbeider met zijne geringe behoeften, die met eenige duiten daags bevredigd zijn, met zijne eenvoudigen zeden en geacclimatiseerd ligchaam, zou het den Europeaan onmogelijk maken een loon te verdienen, geëvenredigd aan zijne behoeften en hebbelijkheden. De Europese arbeider zou naast den inlandschen arbeider omkomen van gebrek. (Willer, 1858, p. 293)

Het vermogen van de lokale bevolking om van minimale middelen te leven stond volgens de commissie in schril contrast met de materiële verwachtingen en gewoonten van potentiële Nederlandse kolonisten. Dit verschil in levensstandaard was een serieuze zorg, die de mogelijke valkuilen benadrukte van het vestigen van een Europese agrarische gemeenschap te midden van zeer verschillende sociaal-economische realiteiten.

Naast deze economische hindernissen waarschuwden critici voor een nog fundamenteler risico: het mogelijke verlies van Europees prestige. De

commissie waarschuwde dat een mislukte kolonisatiepoging desastreuze gevolgen zou hebben voor de Europese reputatie in de archipel. Ze merkte op:

het allezins denkbare geval van mislukking verdient wel eenige overweging. Rigten ziekten en vijandelijke aanvallen hunne verwoestingen aan, of verkwijnt de jonge volkplanting uit eenige andere oorzaak, dan zijn niet alleen kostbare menschenlevens en schatten gelds verspild, maar heeft tevens het aanzien van het overheerschende ras eenen onherstelbaren schok geleden: voor den inboorling heeft het zich magteloos in de diepste ellende vertoond, het kan daarna niet meer opklimmen tot het zoo magtige en zoo noodige prestige, dat hem deed aanzien als een wezen van hooger waarde, dat slechts zijne beschaving en zijn talent, zelden zijne fysieke kracht, heeft aan te wenden. (Rochussen, 1858, p. 15)

Vergelijkbare zorgen werden geuit in het Nederlandse tijdschrift *De Economist*, dat stelde: 'vooral in het geval eener mislukte kolonisatie ware het prestige van het overheerschende ras voor den inlander reedeloos verloren' ('Kolonisatie in Neerlands Oost-Indië', 1858, p. 31). De commissie betwijfelde verder de wijsheid van het transporteren van mensen uit de lagere sociale klassen of veroordeelden, zoals voorgesteld door sommige voorstanders, en vroeg zich af: 'Maar wat zal men van dezen kunnen verwachten, die naar geest en ligchaam te zwak zijn om eenigen arbeid te verrigten [...]?' (Veth in Roorda van Eysinga, 1856, p. 33). Deze zorgen onderstreepten de vermeende ongeschiktheid van bepaalde delen van de Nederlandse samenleving voor het koloniale leven en de mogelijke reputatieschade die hun falen zou kunnen veroorzaken.

De commissie verwierp weliswaar het idee van Europese kolonies in Nederlands-Indië, maar sloot de mogelijkheid van experimenten met 'vrijwillige landverhuizers, zonder deelname des Gouvernements' niet volledig uit (Rochussen, 1858, p. 57). Voor een bredere economische ontwikkeling pleitte de commissie echter vooral voor hervormingen die private investeringen zouden stimuleren, waarbij ze aandrong op 'eene spoedige algemeene herziening van het handel- en douane stelsel in Nederlandsch Indië' (Rochussen, 1858, p. 57). Deze visie werd ondersteund door koloniale functionarissen zoals Hendrik Quarles van Ufford (1822-1860), die jarenlang in Indië had gewoond. Hij benadrukte dat Europeanen beter konden dienen als 'hoofden of bestuurders van landbouw- en handels-ondernemingen' die samen met de lokale bevolking de natuurlijke rijkdommen zouden exploiteren (Quarles van Ufford, 1858, p. 20). Deze aanbevelingen vonden gehoor: vanaf de jaren 1860 versoepelde het koloniale bestuur zijn strikte regulering

en monopolies, waardoor ‘de strenge regie van de overheid geleidelijk werd losgeloten en het particuliere bedrijfsleven meer gelegenheid kreeg om zich in Indië te vestigen’ (Bosma, Raben & Willems, 2006, p. 35). Dit markeerde een nieuwe fase waarin privaat ondernemerschap en kapitaal werden aangemoedigd, zonder de bestaande sociale en economische systemen ingrijpend te verstoren.

Conclusie

De Nederlandse plannen voor vestigingskolonialisme in de jaren 1850 tonen hoe het VOC-verleden, zelfs een halve eeuw na de opheffing van de Compagnie, koloniale debatten bleef bepalen. Hoewel eerdere pogingen van Meijlan, Van de Graaff en Van der Capellen in de jaren 1820 al waren mislukt, leidden binnenlandse problemen zoals overbevolking en zorgen over Britse expansie tot hernieuwde interesse in deze plannen. De voorstellen stuitten echter op fundamentele bezwaren. Critici wezen niet alleen op praktische obstakels zoals het tropische klimaat, maar beriepen zich ook op de VOC-traditie waarin Europeanen als bestuurders en niet als kolonisten functioneerden. Bovendien compliceerden oude VOC-contracten met lokale heersers de mogelijkheden voor landverwerving. De uiteindelijke keuze voor privaat ondernemerschap, waarbij de bestaande koloniale verhoudingen intact bleven, weerspiegelt hoe het VOC-model van handelskolonialisme de Nederlandse imperiale verbeelding bleef bepalen, zelfs toen nieuwe vormen van kolonialisme werden overwogen.

Bibliografie

- Bosma, U. (2010). *Indiëgangsters: verhalen van teruggekeerde migranten uit Nederlands-Indië*. Bert Bakker.
- Bosma, U., Raben, R., & Willems, W. (2006). *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Bert Bakker.
- Boxer, C.R. (1965/1988). *The Dutch seaborne empire, 1600–1800*. Penguin.
- Clark, C. (2023). *Revolutionary spring: Fighting for a new world*. Allen Lane.
- Dassen, M. (1849). *Over de doelmatigheid van het vestigen van volksplantingen in warme gewesten: eene voorlezing*. W.H. van Heijningen.
- Fasseur, C. (1995). *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*. Bert Bakker.
- Ferguson, N. (2000). The European economy, 1815–1914. In T.C.W. Blanning (Red.), *The nineteenth century* (pp. 107–134). Oxford University Press.

- Hasselman, J.J. (1857). *Eenige beschouwingen omtrent kolonisatie*. J.H. Gebhard & Comp.
- Hearder, H. (1988). *Europe in the nineteenth century, 1830-1880*. Longman.
- Indisch Genootschap. (1857). *Handelingen en geschriften van het Indisch Genootschap te 's-Gravenhage, onder de zinspreuk: Onderzoek leidt tot waarheid* (vol. 4). Indisch Genootschap.
- "Kolonisatie in Neerlands Oost-Indië". (1858). *De Economist*, 7, 309-327.
- Kossmann, E.H. (1986). *De Lage Landen 1780-1980: Twee eeuwen Nederland en België*. Elsevier.
- Niemeijer, H.E. (2005). *Batavia: een koloniale samenleving in de 17de eeuw*. Balans.
- Osterhammel, J. (2014). *The transformation of the world: A global history of the nineteenth century* (P. Camiller, Vert.). Princeton University Press.
- Pratt, M.L. (1992). *Imperial eyes: Travel writing and transculturation*. Routledge.
- Quarles van Ufford, J.K.W. (1858). *Europesche kolonisatie in Nederlandsch-Indië: Het koloniseren met Nederlanders op Java en het tegenwoordig ... door E.C. Enklaar. Nederlandsche belangen in betrekking tot landverhuizing ... door B.P.G. van Diggelen*. S.n.
- Rochussen, J.J. (1858). *Verslag aan den Koning, uitgebragt door de staats-commissie, ingesteld bij 's Konings besluit van 16 junij 1857, n. 90, op het adres van F.H. van Vlissingen en anderen, betreffende de Europeesche kolonisatie in Nederlandsch-Indië*. De Gebroeders van Cleef.
- Roorda van Eysinga, P.P. (1856). *Voorlezingen over kolonisatie door Nederlanders, in Nederlandsch-Indië*. A.C. Kruseman.
- Stoler, A.L. (2016). *Duress: Imperial durabilities in our times*. Duke University Press.
- Van de Graaff, H.J., & Meijlan, G.J. (1856). De Moluksche eilanden. *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, 18(1), 73-137, 167-196, 231-265, 315-359.
- Van den Doel, H.W. (1994). *De stille macht: het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942*. Bert Bakker.
- Van der Burg, J. (1849). *Wenken aangaande Nederland's Oost-Indische bezittingen*. J.F. Thieme.
- Van der Velde, P. (2000). *Een Indische liefde: P.J. Veth [1814-1895] en de inburgering van Nederlandsch-Indië*. Balans.
- Van Doren, J.B.J. (1853). *Vrijmoedige beschouwingen over het aanleggen van volkplantingen door Nederlandse behoeftigen en bedeeden in Nederlandsch-Indië*. Gebr. J. & H. van Langenhuysen.
- Van Goor, J. (2004). *Prelude to colonialism: The Dutch in Asia*. Verloren.
- Van Rhijn, L.J. (1851). *Reis door den Indischen archipel, in het belang der evangelische zending*. M. Wijt & Zonen.
- Van Vlissingen, F.H. (1857). *Ontwerp van eene kolonisatie voor de eilanden Sumatra, Borneo, Celebes en Boeroe, uitmakende een deel der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen*. Johannes Müller.

- Van Wamelen, C. (2014). *Family life onder de VOC: een handelscompagnie in huwelijks- en gezinszaken*. Verloren.
- Willer, T.J. (1854). Exploitatie van Boeroe. *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, 2, 403.
- Willer, T.J. (1858). *Het eiland Boeroe en de kolonisatie in Nederlandsch-Indië, uitgegeven met bijdragen en toelichtingen in verband tot Europesche kolonisatie in Nederlandsch-Indië door Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraaijenburg*. Frederik Muller.

Over de auteur

Philip Post is docent Economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hiervoor werkte hij als promovendus aan de Universiteit Leiden. Zijn proefschrift gaat over de mentaliteit van koloniale bestuurders op de Molukken in de periode 1750-1870.